

УДК 347.1(477)

М.П. КУРИЛО, канд. юрид. наук, доц.,
Сумський національний аграрний університет

ІСТОРИЧНІ ПЕРЕДУМОВИ ТА ОСОБЛИВОСТІ СТАНОВЛЕННЯ ЦИВІЛЬНОГО ПРОЦЕСУАЛЬНОГО ПРАВА В УКРАЇНІ ТА СВІТІ

Ключові слова: цивільне процесуальне право,
права та інтереси, цивільний позивач, цивільний
відповідач, кодифікація права

Історія суспільного життя людства, а з ним і права свідчить про те, що люди завжди прагнули свободи, але не свободи безкінечної, а свободи «розумної», яка би мала певні обмеження, поза якими поведінку людини вважали би неприйнятною. В цьому криється суть матеріального права. Разом із тим, останнє може суттєво впливати на обставини справи лише тоді, коли воно стає матеріально-правовою вимогою, яка є предметом судового розгляду. Цивільне процесуальне право в такому випадку сприяє реальному відтворенню матеріально-правової вимоги в ході судового процесу. Ось чому процесуальне право потребує постійного наукового дослідження з метою його розвитку та віднайдення нових процесуальних форм судових процесів.

Дослідженням цивільного процесуального права були присвячені роботи таких науковців, як С.Н. Абрамов, Р.Е. Гукасян, В.М. Горшенев, К.В. Гусаров, О.В. Гетманцев, Й.Г. Богдан, С.В. Бичкова, В.А. Рязановський, Н.Н. Розін, Н.Б. Зейдер, П.Ф. Єлісейкін, І.В. Решетнікова, Р.М. Мінченко, В.В. Комаров, В.І. Тertiшніков, М.К. Треушников, В.А. Кройтор, Д.М. Чегот, Н.А. Чечина, М.С. Шакарян, В.М. Шерстюк, В.Н. Щеглов, К.С. Юдельсон, Л.С. Явич, В.В. Ярков, М.М. Ясинок та ін. Але комплексне дослідження цивільного процесуального права з історичної точки зору проведено не достатньо. Тому метою даної статті є досліджен-

ня становлення і розвитку цивільного процесуального права, починаючи з часів античного Риму й до сьогодні. Її новизна полягає у створенні системної періодизації розвитку цивільного процесуального права, що дозволяє проводити окремі наукові дослідження в межах певного періоду, виявляючи при цьому певні його особливості та закономірності.

Звичаєве право в житті родового суспільства мало місце не одне тисячоліття. Це був період, коли звичаї роду переходили у спадок від одного покоління до іншого. Їх зміст відтворював життєвий досвід великої кількості людей, тому в своїй більшості звичаї характеризувалися справедливістю, мудрістю, життєвим реалізмом. Це був період суспільної демократії, коли члени роду були рівними в тих нескладних суспільних відносинах, а положення старійшин, їх думка поважалася і виконувалися членами роду в безумовному порядку. Разом із тим, це не означало, що навіть у такому вкрай спрощеному суспільстві не було конфліктних ситуацій між членами роду. Не зважаючи на те, що все майно роду часто було його спільною сумісною власністю, все ж певні незначні речі мали індивідуальних власників. Це стосувалося різного роду природних прикрас, які кріпилися у волосся чи на зап'ясток рук. Іноді такі прикраси зникали у однієї особи, а потім їх знаходили в іншій особі цього ж роду. У зв'язку з цим, безумовно, виникала конфліктна ситуація, яку врегульовував старійшина, і хоча первісні люди не знали такого поняття як позов, все ж природно вони розуміли, що кожен з них має право на самозахист своєї власності, і на цій підставі вони вважали таку поведінку члена роду недопустимою.

Це були перші прояви захисту свого права власності через примітивну, але все ж таки публічність. Цей період можна назвати періодом дії «первісного права», яке являло собою сукупність звичаїв роду [1, с.5]. Ще його називають періодом дії звичаєвого права [2, с.61].

З появою перших державних утворень відбувається формування влади. Влада стає однією із суттєвих ознак держави [3, с.32], оскі-

льки влада через прийняття вже писаних законів, які носять тепер статичний характер, починає впливати на поведінку не лише окремої особи, але й суспільства в цілому. Прикладом цього є Античний Рим, який відрізнявся в стародавньому світі кодифікацією звичаєвого права в питаннях не лише цивільного чи кримінального законодавства, але і судового процесу. Підтвердженням цього є звід законів, який отримав назву «Законів XII таблиць» (середина V ст. до н.е. – 451–450 pp.) [4, с.12] (*Lex XII tabularum*) [5, с.21].

Саме в «Законах XII таблиць» уперше на державному рівні було сформульовано правові засади організації громадянського суспільства [6, с.6], з одного боку, а з іншого – усне звичаєве право отримало свою статично-письмову форму. З цього часу захист прав та інтересів громадян стає справою держави [6, с.68].

Особливість римського судового процесу полягала в тому, що в ньому вперше в історії людства відбулася реальна реалізація права особи щодо захисту свого порушеного чи невизнаного суб'єктивного права на рівні держави. В зв'язку з цим особа мала можливість уникати саморозправи як способу самозахисту свого права за допомогою сили, а обирати суд як державний засіб захисту свого приватного права.

Одним із найдавніших видів цивільного процесу був легісакційний процес, який характеризувався ритуальними формулами і жестами. Це була складна процедура, яка нагадувала за своїм змістом певний звичай, але не дивлячись на її примітивізм, це вже був судовий процес з певними до нього вимогами: участю в процесі сторін, наявністю незаінтересованого у справі суду. При цьому вся судова процедура була вже узаконена державою і знаходилася під її захистом, оскільки всі легісакції мали своє правове закріплення в законах XII таблиць.

З розвитком суспільних відносин легісакції з їх ритуальністю поступилися місцем формулярному процесу. Даний судовий процес характеризувався своєю неформальністю. Спочатку особа, із своєю вимогою, зверталася до

претора, який і формулював її вимоги даючи їм правову кваліфікацію і лише в такому вигляді вимога надходила до судді. У визначений судом час позивач у неформальний спосіб пред'являв позовні вимоги в судовому засіданні відповідачу. Якщо відповідач погоджувався з вимогами, то у відведений йому час він повинен був задовольнити таку вимогу. Якщо ж останній не визнавав вимоги позивача, то така вимога ставала спором, який суд і вирішував по суті [5, с.332–345].

Даний судовий процес був більш цивілізованим, оскільки в ньому кожна особа могла просто вирішувати будь-які справи щодо захисту своїх суб'єктивних прав. Він відрізнявся демократизмом, безпосередністю, змагальністю, усністю, наявністю вже чітко окреслених процесуальних правовідносин, хоча даний судовий процес і був ускладнений своєю стадійністю.

Останнім етапом у розвитку цивільного судочинства античного Риму був екстраординарний процес. Це був період розквіту імператорської влади. Політична боротьба вищих сановників за владу мала вплив і на судочинство того періоду. Тепер усі процесуальні дії почали вестися таємно в письмовій формі перед державними чиновниками у закритому режимі. Були встановлені плати за кожен процесуальну дію. Звернення до суду було письмовим. Тому в судовому засіданні встановлювались точність позовних вимог. Явка в судові засідання була обов'язковою, оскільки від цього залежала суть рішення. Вперше було введено апеляцію [5, с.352–354].

Даний судовий процес хоча й був певним відступом від демократичних основ судочинства, яке мало місце у формулярному процесі, але деякі його інститути наприклад: подання письмової позовної заяви, сплата судового збору, апеляція, принцип вільного переконання суду мали прогресивний характер, і є присутніми й сьогодні в усіх процесуальних галузях права.

Не зважаючи на те, що норми процесуального права ще носили, так би мовити «звернутий» характер щодо процедури захисту

особою своїх цивільних прав, все ж це були перші нормативні паростки на фундаменті яких в подальшому створювалася не лише вся європейська цивілістика середньовіччя, але й сучасне Цивільно-процесуальне, Господарсько-процесуальне та Адміністративно-процесуальне право.

Крім того, питання захисту та справедливості щодо відновлення своїх порушених прав та інтересів, особа розглядала не просто як юридичні передумови для звернення до суду, а поєднувала їх зі своєю заінтересованістю, змістом якої була матеріально-правова вимога. Таким чином, ще за часів дії перших писаних законів на законодавчому рівні вперше було сформульовано передумови для звернення до суду. Такими передумовами були: наявність неправомірних дій особи та заподіяння такими діями майнової чи немайнової шкоди, яка розглядалася як наслідок таких дій, що і давало право особі на звернення до суду з метою відшкодування такої шкоди. Таким чином, неправомірні дії та їх наслідки вперше були пов'язані в єдину систему, яка в подальшому отримала назву наслідково-ного зв'язку. Такий підхід був характерним не лише для кримінальних справ, але й цивільних справ, оскільки останні також пов'язувались із причинно-наслідковим зв'язком, який завжди повинен був мати місце між неправомірними діями особи і негативними наслідками на рівні цивільних чи господарських правовідносин, наприклад при неповерненні грошового боргу чи неповерненні орендованого майна.

Таким чином, прослідковується певна закономірність, за якою розвиток суспільних відносин сприяв безумовному ускладненню матеріального права. Останнє не лише сприяло, а й безпосередньо впливало на пришвидшений розвиток римського цивільного процесуального права.

Такий підхід до захисту цивільних прав особи отримав подальший свій розвиток і в державах Європи за часів середньовіччя.

Так, досліджуючи Салічну правду франків (далі – СП), яка являла собою правовий конгломерат, спостерігаємо поєднання на право-

вому рівні зародків кримінального, цивільного, цивільно-процесуального, корпоративного та адміністративного права.

Так § 4 Розділу 1 СП зазначав «якщо хто-небудь викликавши іншого на суд не з'явиться і якщо його не затримає якась законна причина, присуджується до сплати 15 сол. на користь того, кого він викличе на суд». «Якщо хто-небудь дасть неправдиве свідчення, присуджується до спати 600 ден.» (Розділ XLVIII § 1 СП). «Якщо ж рахінбурги будуть судити не по закону, той, проти його вони винесуть рішення, нехай подасть на них позов» (Розділ LVII § 3 СП). «Якщо хтось побажає переселитись у віллу до іншого... але знайдеться хоча б один, який чинитиме опір переселенню, він не буде мати права там поселитися» (Розділ XLV § 1 СП) [6, с.181].

Таким чином, на рівні даного кодифікованого загального права ми спостерігаємо розвиток не лише певних процесуальних інститутів таких як судових викликів, відповідальності за неправдиві свідчення, але й зародки адміністративно-процесуального права з можливістю оскарження в суді дій посадових осіб.

На початку XII століття на території Київської Русі діяла скорочена Руська Правда, яка являла собою зразок давньоруського феодального права.

Нормативний зміст Руської Правди було сформовано за рахунок усного звичаєвого права, яке було кодифіковано і стало основою для Просторової Правди, яку було прийнято в XV столітті [7, с.64]. За нею суд, розглядаючи цивільні справи, виконував функції посередника між позивачем і відповідачем [2, с.78]. Разом із тим, Просторова Правда не відрізняла кримінальні правопорушення від цивільно-правової чи господарсько-правової відповідальності, хоча в тексті Просторової Правди поряд із покараннями у вигляді штрафу – «вири», мало місце і відшкодування потерпілим, як матеріальної, так і моральної шкоди. Таке відшкодування передбачало, наприклад, за «образу». Так, у ст.34 Руської Правди (Просторової редакції) зазначалося: «А и кто конь погубить или оружье, или порт, а заповесть

на торгу, а после познаеть в своем городе, свое ему лицом взяти, а за обиду платити ему 3 гривны» [8, с.32].

Якщо ж особу було вбито, то родичам убитого виплачувалося грошова компенсація – «головщина», що дорівнювало розміру «вири» (ст.27, 89 розш. ред.).

У той же час законодавство Руської правди не встановлювало правового статусу цивільного позивача – потерпілого та відповідача – винуватця. В кримінальних процесах, а це був єдиний процес як для кримінальних, так і цивільних справ, обидві сторони іменувалися «позивачами» [9, с.634]. Не дивлячись на це, участь позивача у судовому процесі була більш тяжкою порівняно з відповідачем, оскільки на нього покладался обов'язок розшукати викрадене, виявити особу, яка скоїла злочин, її переслідування, затримання та утримання до суду. При цьому як позивач, так і відповідач наділялися такими процесуальними правами, як: право подавати докази, давати свідчення, брати участь у судовому розгляді справи [10, с.8]. Звісно, розвиток феодального права середньовіччя не дає підстав стверджувати про виділення із кримінального законодавства, яким були і Салічна правда, і Саксонське зерцало, а також Кароліна і Руська Правда, цивільно-процесуального чи іншого процесуального права, в межах якого відбувався би захист цивільних прав особи. Це ще був правовий конгломерат, в межах якого одночасно вирішувалися питання кримінальних покарань та стягнення збитків зі злочинців за завдану ними матеріальну шкоду, а також розгляд цивільних справ в яких розглядалися цивільно-правові та господарсько-правові спори. Разом із тим, це вже були динамічні кроки, які окреслювали перш за все напрями відшкодувань у вигляді матеріальної та моральної шкоди, відшкодувань за лікування потерпілих, компенсаційних виплат родичам за втрату годувальника. Безумовно, все це було ще не досконалим, оскільки судовий процес за часів феодалізму не мав своєї закріпленої нормативно відокремленої цивільно-процесуальної частини. Відшкодування майнової шкоди вважа-

лася звичайним явищем, оскільки так робили предки за звичаєм.

У цій частині судовий процес античного Риму був більш досконалим і хоча тут також норми процесуального права застосовувалися в тісному зв'язку з нормами матеріального права, але ведення в них інституту письмового цивільного позову, із їх правовою кваліфікацією робили такі судові процеси чітко спрямованими, з розумінням предмету судового розгляду, процесуальними правами сторін та процедурою розгляду таких справ.

У середньовічній же Європі судовий процес набуває інквізиційних форм і характеризується відсутністю змагальності та публічності. Поширеним явищем стає застосування катувань під час яких добувалися докази. Судові процеси отримують письмове провадження [11, с.75]. В той же час це був період, коли у межах національних держав поступово формувалися основи майбутніх національно-правових систем, які вже мали свої притаманні лише їм контури [12, с.238].

У цей час українське судочинство (кінець XIV – першої половини XVII ст.) характеризувалося прийняттям і дією на землях України Литовських статутів 1529, 1566 та 1588 років. Характерною їх особливістю було те, що під час розгляду кримінальних справ, в обов'язковому порядку повинні бути розглянуті цивільно-правові вимоги. Так наприклад при вбивстві, злочинець зобов'язаний був відшкодувати як матеріальну так і моральну шкоду дружині загиблого (Артикул 5 Литовського статуту 1588 року). Разом із тим, Литовський статут 1588 р. як і Руська Правда, зобов'язував потерпілого від злочину особисто провести розслідування повідомивши про злочин сусідів та урядові установи. При віднайденні злочинця, останній передавався до суду. А при засудженні особи відшкодування шкоди потерпілому було обов'язковим елементом судового вироку [13, с.40–43].

Таким чином, за Литовськими статутами злочин розумівся як «фізична, матеріальна і моральна шкода, якої було завдано окремій особі або громаді» [14, с.155]. Отже за зако-

нодавством тої пори злочин розуміли як уніфікований інститут наслідком якого було кримінальне та цивільне покарання, яке сприймалося у нерозривному їх зв'язку.

Це був наступний крок у розвитку судового процесу, який ще поєднував в собі цивільний і кримінальний процес, характерною особливістю якого було неодмінне відшкодування майнової та немайнової шкоди завданої злочином, з одного боку та відновленням порушених цивільних прав і хоча така шкода при розгляді кримінальних справ ще відшкодовувалася автономно виходячи із звичаєвого права без заявленого позову, все ж це була дієва дія, хоча процесуально і не обумовлена.

Законодавство тієї пори на перше місце ставило відшкодування майнової шкоди спричиненої злочином і лише потім мова йшла про покарання. Це було з одного боку природним, а з іншого логічним, оскільки такий підхід давав можливість особі яка скоїла злочин примиритись із потерпілим і цим самим загладити провину, а з нею і конфлікт, який завжди має місце в таких випадках.

Цим було закладено перші підвалини до розвитку примирної процедури в кримінальному судочинстві, в першу чергу в питаннях відшкодування як майнової так і немайнової шкоди, які лише сьогодні набирають свого розвитку як на теоретичному так і практичному рівнях. Крім того цей період характеризується створенням судової інстанційності суть якої зводиться до створення вищестоящих судових інстанцій, яких в окремі періоди було то дві, то три інстанції (суд намісників, приказний суд, суд Боярської думи). Разом з тим говорити про створення в цей період чіткої системи судів цивільної чи кримінальної юстиції було б ще зарано [15, с.153]. В той же час це був крок вперед до подальшого розвитку не лише судової системи, а і формуванню цивільного господарського та адміністративного процесуального права, яке поступово виходить із надр кримінального процесу із своїми притаманними йому інститутами.

Після входження України до складу Російської Імперії в 1654 році на території України

було запроваджено «Соборное уложение 1649 года». Це був достатньо чітко кодифікований законодавчий акт, у якому закріплювалася

вся правова система тодішньої Російської держави з одночасним закріпленням кримінального, цивільно-процесуального та кримінально-процесуального права з окремо відокремленою главою про суд. Це був закон, який остаточно закріплював феодальне право, за яким народ судили за порушення царської волі та закону. Параграф 1 глави X «О суде» зазначав «Суд государя царя и великого князя Алексея Михайловича всея Руси судить бояров и всякая расправа всем людем Московского государства от большого и до меньшого чину». «А будет который судья истцу будет недруг, а ответчику друг или свой, и о том истец учнет бити челом государю... тому суды не судить, а судить их иному судье» (гл. X §3 СУ). Таким чином законодавець прийнявши Соборне уложення надав суду можливість розгляду як цивільних так і кримінальних справ відносно всіх верств населення не роблячи щодо цього ніяких виключень. Більш того було унеможливлено з правової точки зору розгляд справ судьями, які мали певну зацікавленість у результатах її розгляду. Особливість розгляду справ того періоду полягала в тому, що справи могли бути закриті за примиренням сторін. Разом із тим, такому примиренню як правило, передувало добровільне відшкодування винною особою майнових претензій. Лише після цього сторони могли скласти мирову угоду подавши її судді, а також «челобитную» про примирення. При цьому сторони повинні були явитися в судові засідання, перебіг якого починає фіксуватися письмово у вигляді протоколу судового засідання. Якщо ж справа розглядалася по суті, то взыскание заявленных убытков» «було обов'язковим» (ст. 271 Соборного уложення) [16, с.31, 226].

Таким чином, як Литовські статuti, так і Соборне уложення, які діяли на території України (причому останнє мало місце до середини XVII століття), заклали фундаментальні основи майбутнього цивільного процесуального права та його інститутів. Об'єктивною

підставою до такого розвитку слугували постійні розгляди по суті цивільних справ по відшкодуванню цивільної «кривди», «обіди», «шкоди», «компенсації». Це була передостання права мить за якою починається епоха відокремленого цивільного процесу, який починає мати місце, як самостійне право.

Перш ніж перейти до дослідження епохи кінця XVII століття – початку першої половини XIX століття необхідно звернути увагу на порядок розгляду цивільних справ, за часів Запорізької Січі, оскільки на початку XVIII століття тут діяло ще звичаєве, не підпорядковане кодифікації право. Але навіть у такій ситуації цивільні і кримінальні справи розглядалися відокремлено, оскільки тодішнє законодавство доволі чітко регламентувало процедуру розгляду як цивільних так і кримінальних справ. При цьому «вред» в Запорізькій Січі завданий життю, здоров'ю, майну чи запорізькому суспільству розглядався як злочин. Справи про завдання «вреда» розглядалися курінними отаманами та паланковими полковниками. Правдивість показань сторін забезпечувалася присягою, інколи й катуванням. Покарання передбачало «ураження» та відшкодування майнової шкоди. Це був період відокремленого, на певній території, звичаєвого права, яке характеризувалося специфікою суспільного життя Запорізької Січі, яке обумовлювалося в своїй більшості військовою демократією.

У 1743 році в Україні було підготовлено кодифікований збірник правових норм, який отримав назву «Права по которым судится малороссийский народ» (далі Права). В Правах норми цивільного, адміністративного процесуального права [17, с.165, 200] розділялися за окремими артикулами. Позивачів того часу називали – чолобитник, істець, жалоблива сторона. Відповідачів – одвічик, опірна, півзана, обвалована сторона.

Усі ці стягнення щодо відшкодування як майнової так і немайнової (моральної) шкоди здійснювалася судом безпосередньо під час розгляду як цивільних так і кримінальних справ.

У 1864 р. в Росії було проведено судово-правову реформу, в межах якої було прийнято Устрій судових установлень, Статут карного судочинства (далі – СКС) та Статут цивільного судочинства 1864 року (далі – СЦС). Таким чином реформа на нормативному рівні остаточно розділила кримінальний і цивільний процеси. В той же час Статут кримінального судочинства по суті був доповнений ще одним законодавчим актом, який отримав назву Уложення про покарання кримінальне і виправне (1885 р.) (далі – Уложення). Уложення передбачало покарання за «зло или вред» (ст.129 п.9 Уложення). При цьому Уложення спонукало злочинців до добровільного відшкодування спричинених матеріальної та моральної шкоди за «зло или убыток» (ст.134 п.9 Уложення), оскільки «сверх наказания определяемого за самое деяние от коего произошел тот ущерб, с виновного взыскивается сумма или цена онаго, кроме, однакож, тех случаев, в которых... определяется взыскание сей суммы или цены вдвое. Если виновный оказывается не в состоянии заплатить взыскиваемой с него суммы, то он... приговаривается... к временному, соразмерному с сею суммою, заключению, как же и отдаче в общественные работы» (ст. 548 Уложения) [18, с.275].

Таким чином, законодавець унеможливив ухилення винної особи від відшкодування матеріальної та моральної шкоди завданої злочинцем. В цивільному процесуальному законодавстві закріплюються демократичні принципи правосуддя: гласність, змагальність, диспозитивність, безпосередність, усність, тощо. Системі формального доказування було замінено вільною оцінкою доказів, коли судові рішення приймалися суддями за внутрішнім їх переконанням. Отже, цивільне процесуальне право отримало свою відокремленість. Воно поділялось на позовне, наказне і окреме (охоронне) провадження. Розгляд цивільних позовів починався на підставі поданої позовної заяви, як диспозитивного волевиявлення особи спрямованої на відновлення своїх прав. Доказами могли бути письмові і речові докази, покази свідків. Судовий процес, з точки зору розгля-

ду цивільних справ мав уже чітку регламентацію щодо процесуальних дій суду, позивача, відповідача, їх представників, оскільки сторони під час розгляду цивільних позовів мали тепер рівні процесуальні права. При цьому свідки як з боку позивача, так і відповідача допитувалися в їх присутності. Сторони мали право ставити їм запитання. В той же час суд не міг виходити за межі заявлених позовних вимог. Враховуючи той факт, що розвиток як теорії так і практики цивільного процесу здійснювався на основі доктрини про стадійність судового процесу то сторони мали можливість при незгоді з рішенням суду першої інстанції оскаржити таке рішення в апеляційному та касаційному порядку. Це були часи розквіту буржуазного законодавства, особливо в питаннях цивільного судочинства.

Жовтневі події 1917 року, які були пов'язані зі зміною політичної системи, сприяли тому, що 04.01.1918 р. в Україні Декретом Народного Секретаріату було прийнято Постанову «Про введення народного суду в Україні», якою було ліквідовано судову систему Російської імперії [19, с.7]. Цією постановою не передбачалися ні апеляційні, ні касаційні суди.

Розгляд цивільних справ суттєво зменшився, а розгляд цивільних позовів в кримінальних процесах не мав місця взагалі, оскільки як зазначає Д.С. Суслло, вироки народних судів були остаточними і підлягали негайному виконанню [19, с.9]. Така судова практика та відсутність можливостей щодо оскарження вироків в апеляційному та касаційному порядку призводили до численних суддівських помилок, оскільки судді обиралися Радами робітничих солдатських і селянських депутатів із робітників, солдатів та селян, які часто не могли ні писати, ні читати. Не дивлячись на це вони мали статус суддів ухвалюючи при цьому вироки виходячи із революційної доцільності.

22.02.1918 р. в Україні до влади прийшла Центральна рада. Остання своєю Постановою «Про ліквідацію радянських судів» закликала до роботи в судах колишніх суддів. Однак 29.04.1918 р. Центральна Рада закінчила своє

існування [20, с.273]. Період Гетьманщини характеризувався прийняттям 08.07.1918 р. Закону «Про судові палати і Апеляційні Суду», тобто це було намагання повернути судову систему до дореволюційного періоду, але 22.11.1918 р. відбулося падіння Гетьманщини Скоропадського. Їй на зміну прийшла доба Директорії, але і вона жодних кардинальних змін у розвиток безпосереднього правосуддя не привнесла.

06.01.1919 р. Україна отримала нову назву – Українська Радянська Соціалістична Республіка. 14.02.1919 р. РНК УРСР було прийнято декрет «Про суд» [21]. Відповідно до декрету в Україні було створено систему народних судів із організацією касаційних судів в яких розглядалися як цивільні, так і кримінальні справи. 26.10.1920 р. РНК УРСР прийнято нове Положення про народний суд [22].

Це був період воєнного комунізму, коли сфера цивільно-правових відносин значно звузилась, а кримінальне судочинство в більшості своїй було пов'язано із розправою з іншодумцями. Питання ж формування адміністративної юстиції взагалі не було предметом розгляду, оскільки вважаючи, що влада є народною, а тому всі її рішення є народними. 20.09.1922 р. ВУЦВК затвердив новий Кримінально-процесуальний кодекс УРСР [23], але Цивільний процесуальний кодекс УРСР не було прийнято, тому НКЮ видав Інструкцію «Про основні норми цивільного процесу» [24]. Новий КПК УРСР не передбачав представництва інтересів цивільного позивача на попередньому слідстві, тому на цій стадії кримінального процесу, яка носила, як правило, завжди закритий характер цивільні позови не заявлялися.

30.07.1924 р. було прийнято перший Цивільно-процесуальний кодекс УРСР, завдання якого полягало у захисті майнових прав як фізичних так і юридичних осіб шляхом заявлення цивільних позовів. 27.07.1927 р. було прийнято новий Кримінально-процесуальний кодекс. Цими кодексами було посилено тиск держави на особу, оскільки велике коло кримінальних справ підлягало розгляду надзви-

чайними судами і ревтрибуналами де цивільні позови не розглядалися, оскільки майже всі вироки пов'язувалися із розстрілом осіб.

У 1929 році було прийнято новий Цивільний процесуальний кодекс УРСР, а 25.09.1931 р. – нове Положення про судоустрій УРСР, за яким облсуди стали судами першої інстанції для кримінальних та цивільних справ, віднесених до їх підсудності. Держава посилювала відповідальність за цілий низки діянь, за які передбачалося покарання у вигляді смертної кари. У такі судові процеси цивільні позови як правило не заявлялись, оскільки вони в більшості своїй були закритими. Це був період масових репресій, які пов'язувалися з Особливою радою, яку було створено при НКВС СРСР 10.07.1934 р. [25, с.346]. У таких судових процесах мова про розгляд цивільних позовів не йшла і це незважаючи на те, що ст.14 Кримінально-процесуального кодексу УРСР зазначала «Потерпілий, понісший від злочинного діяння шкоду чи збитки, вправі пред'явити до обвинуваченого, а також до осіб, які несуть відповідальність за спричинену обвинуваченим шкоду чи збитки, цивільний позов, який належить розглянути разом з кримінальною справою».

08.12.1961 р. було прийнято «Основи гражданского судопроизводства Союза ССР и союзных республик». Частина друга ст.1 зазначала «законодавство про цивільне судочинство встановлює порядок розгляду справ по спорах, які виникають із цивільних, сімейних, трудових и колгоспних правовідносин, справ, які виникають із адміністративно-правових відносин Справи, які виникають із адміністративно-правових відносин... розглядаються за загальними правилами судового провадження за окремими винятками, встановленими законодавством Союзу РСР і союзних республік» [26].

На підставі даних Основ 18.07.1963 р. в Україні було прийнято новий Цивільний процесуальний кодекс, який було введено в дію з 01.01.1964 р. Відповідно до ст.2 даного Кодексу завданням цивільного судочинства було вірний та швидкий розгляд і вирішення циві-

льних справ. При цьому «всякое заинтересованное лицо вправе... обратиться в суд за защитой нарушенного или оспариваемого права или охраняемого законом интереса» (ст.4 ЦПК 1963 р.) [27].

Як бачимо новий кодекс розширив повноваження судів щодо розгляду цивільних справ з одного боку, а з іншого, надав можливість кожній заінтересованій особі право на звернення до суду за захистом своїх прав та інтересів. І хоча Кодекс ще не закріплював можливостей захисту в суді демократичних свобод, все ж це був законодавчий акт, який відтворював соціально-економічний устрій тодішньої держави з її адміністративно-командною системою управління. З певними змінами даний кодекс діяв в Україні до 01.01.2005 р. Разом з тим це вже була нова епоха в розвитку не тільки цивільного, але і відокремлених адміністративного та господарського судочинства.

Дослідивши основні віхи розвитку цивільного процесуального права ми можемо їх систематизувати за певною їх періодизацією:

1) античний період (Закон XII таблиць: легісакційний, формулярний, екстраординарний судові процеси);

2) період давньофеодального судового процесу (XI–XIV ст.), (Руська правда, Салічна правда, Саксонське зерцало);

3) період русько-литовської доби (XV–XVII ст.), (Литовські статuti 1529, 1566, 1588 роки, Соборне уложення 1649 р.);

4) цивільний процес Російської імперії (XVIII – початок XX ст.), («Права по которым судится малороссийский народ», Статут цивільного судочинства 1864 р.);

5) цивільний процес радянської доби (Цивільні процесуальні кодекси 1924, 1929, 1963 роки. Основи цивільного судочинства СРСР);

6) сучасний розвиток цивільного процесу (Конституція України 1996 р., Цивільний процесуальний кодекс 2004 р.).

Безумовно, кожен із цих періодів розвитку цивільного процесуального права накладав свій відбиток на суть процесуального законодавства. Саме в процесуальному законодавстві

ві як в дзеркалі відбиваються всі особливості розвитку суспільства з точки зору культури, традицій, принципів, відношення влади до судочинства тощо. З урахуванням даних обставин і є початковим дане дослідження.

ЛІТЕРАТУРА

1. Hartland S. E. Primitive Law / Hartland S. E. – Wach. Etc., 1924.
2. Мірошніченко В. І. Історія держави і права України : підручник / Мірошніченко В. І. ; за ред. Чайновського А. С. – К. : Юрінком Інтер, 2003.
3. Ржевский В. А. Власть и государство / Ржевский В. А. // Основы государства и права : учебник / под науч. ред. В. Т. Гайнова и В. А. Ржевского. – 4-е изд., доп. и перераб. – Ростов н/Д : Феникс, 2003.
4. Черниловский З. М. Римское частное право: Элементарный курс / Черниловский З. М. – М. : Новый юрист, 1997.
5. Иво Пухан. Римское право (базовый учебник) / Иво Пухан, Мирьяна Поленак-Акимовская ; перевод с македонского под ред. В. А. Томсинова. – М. : Зерцало, 2000.
6. Підпригора О. А. Римське право : підручник / Підпригора О. А., Харитонов О. Є. – К. : Юрінком Інтер, 2006.
7. Гончаренко В. Д. История государства и права СССР : учебник / Гончаренко В. Д. ; под ред. Ю. П. Титова. – М. : Юрид. лит., 1998.
8. Руська Правда (Просторова редакція) Хрестоматія з історії і права України. – Т. I / за ред. В. Д. Гончаренка. – К. : Ін Юре, 1997.
9. Владимирский-Буданов М. Ф. Обзор истории русского права / Владимирский-Буданов М. Ф. – К., 1907. – 634 с.
10. Нескороджена Л. Л. Цивільний позов, моральна шкода та її компенсація у кримінальному та цивільному судочинстві теорія і практика : наук.-практ. посібн. / Нескороджена Л. Л. ; за ред. С. Я. Фурси. – К. : Вид. Фурса С. Я. ; КНТ, 2008.
11. Шевченко О. О. Історія держави і права зарубіжних країн / Шевченко О. О. – К., 1995.
12. Бостан Л. М. Історія держави і права зарубіжних країн : навч. посіб. / Бостан Л. М., Бостан С. К. – К. : Центр навч. л-ри, 2004. – 238 с.
13. Сиза Н. Суди і кримінальне судочинство України доби Гетьманщини / Сиза Н. – К. : Укр. Видавнича Спілка, 2000.
14. Чайновський А. С. Історія держави і права України : підручник / за ред. А. С. Чайновського. – К. : Юрінком Інтер, 2003.
15. Исаев И. А. История государства и права СССР : учебник / Исаев И. А. ; под ред. Ю. П. Титова. – М. : Юрид. лит., 1988.
16. Соборное уложение 1649 года: Текст комментарии / подгот. текста Л. И. Ивиной. – Ленинград : Изд. «Наука», 1987.
17. Щербак М. Г. Історія держави і права України : підручник / Щербак М. Г. ; за ред. А. С. Чайковського. – К. : Юрінком Інтер, 2003.
18. Уложення про покарання кримінальне і виправне // Хрестоматія з історії держави і права України. – Т. I / за ред. В. Д. Гончаренка. – К. : Ін Юре, 1997. – 275 с.
19. Сусло Д. С. Історія суду Радянської України (1917-1967 рр.) / Сусло Д. С. – К. : Вид. Київськ. ун-ту, 1968.
20. Копиленко О. Л. Хрестоматія держави і права України : підручник / Копиленко О. Л. ; за ред. А. С. Чайновського. – К. : Юрінком Інтер, 2003. – 273 с.
21. Декрет «Про суд» // Законодательство Украины. – 1919. – № 1. – С. 7.
22. Положення про народний суд : від 26.10.1920 р. // Законодавство України. – 1920. – № 25. – С. 536.
23. Кримінально-процесуальний кодекс УРСР // Законодавство України. – 1922. – № 41.
24. Інструкція № 2 // Бюлетень Народного Комісаріату Юстиції. – 1923. – № 16–17.
25. Свистунов В. В. Історія держави і права України : підручник / Свистунов В. В. ; за ред. А. С. Чайновського. – К. : Юрінком Інтер, 2003. – 346 с.
26. Основы гражданского судопроизводства Союза ССР и союзных республик. – М. : Юрид. лит., 1987. – 347 с.

27. Гражданский процессуальный кодекс | на 01.01.1982 г. – К. : Политиздат Украины,
Украинской ССР : офиц. текст с изм. и доп. | 1983.

Курило М. П. Историчні передумови та особливості становлення цивільного процесуального права в Україні та світі / М. П. Курило // Форум права. – 2013. – № 1. – С. 557–566 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://archive.nbuv.gov.ua/e-journals/FP/2013-1/13kmputc.pdf>

Досліджено становлення і розвиток цивільного процесуального права, починаючи з часів античного Риму і до сьогодні. Проведено аналіз системи законодавчих актів, які регулювали судовий процес у різні періоди розвитку суспільства, та запропоновано періодизацію розвитку цивільного процесуального права.

***

Курило М.П. Исторические предпосылки и особенности становления гражданского процессуального права в Украине и мире

Исследовано становление и развитие гражданского процессуального права, начиная со времен античного Рима и до сегодняшних дней. Проведен анализ системы законодательных актов, которые регулировали судебный процесс в различные периоды развития общества и предложена периодизация развития гражданского процессуального права.

***

Kurilo M.P. Historical Background and Features of the Development of Civil Procedural Law in Ukraine and the World

This paper investigated the formation and development of civil procedure from the time of ancient Rome to present day. Statutes that govern litigation in different periods of development of society and suggested the periodization of civil procedural law on this basis is analysis.

Форум права Форум